

Research Paper

रोजगाराचा अधिकार: मनेरगा व ग्रामीण स्थिती

डॉ.भालचंद्र रू. देशमुख

सहा.प्राध्यापक,

जी.एन.आझाद समाजकार्य महाविद्यालय,

पुसद जि.यवतमाळ

प्रस्तावना :-

माणसाला आत्मविश्वास साधण्यासाठी काही हक्कांची आवश्यकता असते हे सत्य राज्यशास्त्रज्ञांनी प्राचीन काळापासून ओळखले आहे (भोळे 2006: 112) व त्यानुसार प्रत्येक राष्ट्र आपल्या देशातील साधनसंपत्तीचा विचार करून नागरीकांना अधिकार प्रदान करीत असते. तद्वतच भारतीय राज्यघटनेने सुध्दा आपल्या नागरीकांना काही मुलभूत अधिकार प्रदान केले आहेत. प्रत्यक्षात या मुलभूत अधिकारात सहाच अधिकारांचा समावेश असला तरी मात्र घटनाकार, आवश्यक असलेल्या परंतु परिस्थितीनुसार शक्य न झालेल्या, भविष्यात दयावयाच्या अधिकारांची तरतुद करायला विसरले नाहीत. ज्याचा उल्लेख त्यांनी राज्य घोरणांची निदेशक तत्वांमधून केलेला आहे. भारताच्या सामाजिक आर्थिक लोकशाहीचे नीलचित्र म्हणजे ही घोरण-निदेशक तत्वे होत असे घटनाकारांना वाटत होते. (लोटे 1998 :79)

देशातील नागरीकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देवून त्याद्वारे त्यांचे जीवनमान उंचावण्याची जबाबदारी ही त्या राष्ट्राची असते. ही बाब ओळखून 'रोजगाराचा अधिकार' मुलभूत अधिकारात समावेश करण्याची इच्छा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना होती. मात्र ब्रिटीशांच्या अनेक वर्षांच्या पारतंत्र्यात देशाची अतोनात हानी झाली होती. त्यामुळे आर्थिक परिस्थितीतून ते शक्य झाले नाही. परंतु संविधानातील भाग चार मधून राज्य घोरणांची निदेशक तत्वांच्या कलम 39 (क) मधून, उपजिविकेचे पुरेसे साधन मिळण्याचा हक्क त्यांनी नमुद केला असून (भारतीय संविधान 2002:17) कलम 47 मध्ये पोषणमान व राहणीमान उंचावणे आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे हे राज्याचे कर्तव्य मानले आहे (जोशी 2007:11). त्याचबरोबर आर्थिक बाबतीतील विशमता स्पष्ट करतांना कलम 38 (2) राज्य हे विशेषतः केवळ व्यक्ती-व्यक्तीमध्येच नव्हे तर निरनिराळ्या क्षेत्रांमध्ये राहणा-या किंवा निरनिराळ्या व्यवसायांमध्ये गुंतलेल्या लोकसमुहांमध्ये देखिल उत्पन्नाच्या बाबतीत असलेली विशमता किमान पातळीवर आनण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करील, आणि दर्जा सुविधा व संधी यांच्या बाबतीत असलेली विशमता नाहिशी करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील याविषयीची नोंद केलेली आहे. तसेच रोजगाराच्या संधी ह्या स्त्रि पुरुष दोघांनाही सारखीच असावी व 39 (घ) त्यांना समान कामासाठी समान वेतन दिले जावे अशी तरतुद त्यांनी केलेली आहे. कलम 41 मध्ये कामाचा अधिकार अधोरेखित केलेला असून आपली आर्थिक क्षमता व सर्वसामान्य विकास लक्षात घेवून सरकारने या गोष्टींची परिणामकारकता साधली पाहिजे (पाटील एनडी: 73) असे अधोरेखित केले आहे.

भारतीय कृषीवर आधारित अर्थव्यवस्था लक्षात घेता व त्यामधील संसाधनांची स्थिती पाहता ग्रामीण भागात वर्षभर रोजगार उपलब्ध होत नाही. त्यातून दारीद्रयात वाढ होवून जीवनमान खालावत जात असल्याचे दिसून येत असता, तत्कालीन शासनाने सन 2005 मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा-2005 पारीत केला. ज्याचे नामांतर महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा-2005 असे केल्या गेले होते. व आज हा कायदा 'मनेरगा' या नावाने ओळखल्या जातो. ज्यामाध्यमातून ग्रामीण भागात प्रत्येक व्यक्तीला कमीत कमी 100 दिवस रोजगार पुरविण्याचे लक्ष ठरविल्या गेले. असे असले तरी मात्र प्रत्यक्षात ग्रामीण भाग अदयापही रोजगारासाठी तहानलेलाच आढळतो.

प्रस्तुत शोध निबंधातून रोजगाराच्या अधिकारासंदर्भात म.गांधी रोजगार हमी योजनेच्या माध्यमातून केल्या गेलेल्या तरतुदी व प्रत्यक्ष ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संदर्भात काय स्थिती आहे यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

उद्देश

- 1) रोजगाराच्या अधिकाराची अंमलबजावणी करण्याच्या माध्यमातून म.गांधी रोजगार हमी योजनेचा आढावा घेणे.
- 2) ग्रामीण भागातील रोजगाराची स्थिती व मनेरगाअंतर्गत कामाचे स्वरूप अभ्यासने

अध्ययन पध्दती

प्रस्तुत शोधनिबंध प्राथमिक तथ्य तथा दुय्यम तथ्यावर आधारित असून यवतमाळ जिल्हयातील पुसद उपविभाग व मराठवाडयातील हिंगोली जिल्हयासह, एकूण 26 गावांच्या 'केस स्टडी' करण्यात आल्या. याअंतर्गत गावातील रोजगाराची स्थिती व मनेरगाची अंमलबजावणी अभ्यासण्यात आली. केस स्टडी साठी 'गाव' हे केंद्रबिंदु मानून गटचर्चा, मुलाखत या पध्दतीद्वारे गावातील स्टेक होल्डर्स-सरपंच, ग्रामसेवक, पोलीस पाटील, शेतकरी, मजुर वर्ग यांच्याद्वारे माहिती संकलीत केली.

म.गांधी रोजगार हमी योजनेचे स्वरूप व अंमलबजावणी

ग्रामीण भागातील रोजगाराची समस्या सोडविण्याच्या दृष्टिकोणातून सन 2005मध्ये शासनाने 'राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा' आवाजी मतदानाने पारीत केला. ज्याचा मुख्य उद्देश ग्रामीण भागातील प्रत्येक व्यक्तीला वर्षातून कमीत कमी 100 दिवस रोजगार उपलब्ध करून देण्याचा अधिकार प्रदान करणे हा होता. यासोबतच रोजगाराची हमी प्रदान करतांना देशातील दारिद्रयात कमी आनुन लोकांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्याचे कार्य हा कायदा करणार होता. त्यादृष्टिकोणातून या कायद्याची अंमलबजावणी पहिल्या टप्प्यात देशातील 200 जिल्हयात करण्यात आली, त्यानंतर दुस-या व तिस-या टप्प्यात 130 व 285 जिल्हयांना जोडण्यात आले. यानुसार देशातील एकूण 615 जिल्हयांमध्ये हा कायदा प्रभावी करण्यात आला (जीओआय 2005).

देशातील सिंचनाचे प्रमाण तथा नैसर्गिक प्रकोप लक्षात घेता या कायद्याने यशस्वी वाटचाल सुरु केली. साईनाथ (2008) या कायद्याचा प्रभाव, स्थलांतरावर झाल्याचे नोंद करतात. आंध्रप्रदेशमधील कोंडापुर गावाचा दाखला देवून ते स्पष्ट करतात की, या गावामधून रोजगारासाठी दक्षिण भारतातील सर्वाधिक प्रमाणात स्थलांतर होत होते ज्याला मनेरगामुळे ब-याच प्रमाणात आळा बसला आहे. तर ड्रेझ (2007) पश्चिम ओरीसामधील 30 ग्रामपंचायतीमध्ये केलेल्या सर्वेच्या आधारे मनेरगाची स्थिती अभ्यासतांना नोंद करतो की, या योजनेच्या माध्यमातून दिल्या जाणारे जॉब कार्ड बहुतांश सर्वच कुटुंबांना वितरीत केले आहे तसेच त्यासंदर्भातील अन्य बाबी सुध्दा पुर्णत्वात आलेल्या आहेत. तसेच डॉ. मोहम्मद शहिद व ज्ञानेंद्र मिस्त्रा (2008) या योजनेच्या अंमलबजावणीच्या संदर्भात आपल्या अभ्यासातून मत व्यक्त करतात की, ग्रामीण पातळीवर या योजनेच्या बाबतीत ग्रामस्थांना जागृत करणे आवश्यक आहे तथा त्यासाठी बचत गट, स्वयंसेवी संस्थांनी पुढाकार घेवून रोजगाराचा अधिकार

प्रभावीपणे उपयोगात आणणे आवश्यक आहे.

▪ **कायदातील प्रमुख तरतुदी**

- 1) रोजगाराची हमी देणे
- 2) स्थलांतर रोखणे
- 3) मुलभूत गरजा भागवून किमान सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्य उंचावण्यासाठी प्रयत्न करणे / प्रोत्साहित करणे
- 4) ग्रामीण शहरी अर्थव्यवस्थेतील असमतोल दुर करणे
- 5) स्त्रि पुरुष समानता मुल्यांची रूजवणूक करणे. या तरतुदीसह अन्य तरतुदींचा सुध्दा समावेश केलेला आहे.

रोजगाराची हमी देताना हा कायदा असे स्पष्ट करतो की, कामाची इच्छा असणा-या प्रत्येक प्रौढ व्यक्तीस 100 दिवस रोजगार पुरविल्या जाईल, जे गावाच्या कार्यक्षेत्रातच असून 5 किलोमीटर पेक्षा जास्त अंतराचे असणार नाही. तसेच यामाध्यमातून रोजगार पुरवितांना स्त्रि पुरुष असा कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही व त्यांचे वेतन सुध्दा समान असेल. गावात रोजगाराची मागणी केल्यानंतर तात्काळ रोजगार पुरविला जाईल व अशावेळेस रोजगार पुरविण्यास शासन असमर्थ असल्यास त्याकाळात त्यांना भत्ता दिल्या जाईल

▪ **यवतमाळ जिल्ह्यात मनेरगाची स्थिती**

यवतमाळ जिल्ह्यात या योजनेअंतर्गत नोव्हें 2011 पर्यंत 3,28,025 जॉब कार्ड वितरीत केल्या गेले असून त्यामध्ये 34,502 अनुसुचीत जाती, 63,583 अनुसुचीत जमाती व 2,29,940 अन्य वर्गातील कुटुंबांना जॉब कार्ड दिल्या गेलेले होते. यामध्ये 12,089 कुटुंबाकडून रोजगाराची मागणी करण्यात आलेली होती व त्याआधारे 12,003 कुटुंबांना रोजगार पुरविले गेलेला होता. 2,564 कुटुंबांना 100 दिवस रोजगार पुरविल्या गेलेला होता(जीओआय 2011).

▪ **ग्रामीण भागातील रोजगाराची स्थिती व मनेरगाचा प्रभाव**

ग्रामीण भागातील रोजगाराची स्थिती, प्रत्यक्ष गावातील स्टेक होल्डर्स तथा मजुरवर्गाकडून संकलीत केलेल्या तथ्याच्या आधारे सरासरीच्या स्वरूपात मांडणी केलेली आहे.

1) **ग्रामीण भागातील रोजगार**

अदयापही ग्रामीण भागातील 75 टक्के जनता कृषी क्षेत्रावर विसंबुन आहे हे प्रमाण प्रत्यक्ष अध्ययन क्षेत्रातील गावांमध्ये 95 टक्के पर्यंत असल्याचे आढळून आले. महाराष्ट्रात पूर्णकाल तथा अल्पकाल सिंचनाखालील एकूण 21 टक्के क्षेत्र आहे. परंतू यागावांमध्ये हे प्रमाण अत्यल्प असून केवळ 8 ते 10 टक्के जमिन सिंचनाखाली आहे. त्यामुळे वर्षातून सरासरी पाच ते सहा महिने रोजगार उपलब्ध होतो.

2) **मनेरगाची गावातील स्थिती**

अध्ययनातील सर्वच गावांमध्ये बहुतांश कुटुंबांनी (95 ते 98 टक्के) जॉब कार्ड काढलेले होते. परंतू प्रत्यक्षात एका गावात (भुरकेची वाडी जि.हिंदोली)सून 2009 मध्ये या योजने अंतर्गत रोजगार उपलब्ध करून दिला. अन्य गावांमध्ये ही योजना नाममात्र असून रोजगार कसा मागीतल्या जातो, रोजगार मिळत नसल्यास भत्ता कसा प्राप्त केल्या जातो. याविषयीची कोणतीही जागृकता आढळून आली नाही. अनेक गावांमध्ये सरपंच सुध्दा योजनेच्या अंमलबजावणीच्या संदर्भात अनभिज्ञ होते

3) **रोजगाराच्या शोधात गावातील स्थलांतर**

मनेरगाच्या मुख्य उददेशामध्ये गावातील रोजगाराच्या शोधात होत असलेले स्थलांतर थांबविणे समाविष्ट केलेले आहे. त्यामाध्यमातून गावातील कुटुंबांना जॉब कार्ड वाटप केल्या गेले असले तरी मात्र प्रत्यक्ष रोजगार पुरविण्यात ही योजना अपयशी ठरल्यामुळे शेतीची कामे आटोपल्यानंतर रोजगाराच्या शोधात स्थलांतर करावे लागते. हे स्थलांतर पुढील पाच ते सहा महिन्यासाठी असते. ज्यामध्ये विटभट्टी, उसकटायी, बांधकाम या क्षेत्रात स्थलांतर होत असते.

4) **स्थलांतर काळातील समस्या**

स्थलांतरीत काळात अनेक कुटुंबातील मुलांना शाळेपासून वंचित रहावे लागते. तसेच स्थलांतरीत कुटुंब शासनाच्या सोयी सुविधांपासून वंचित राहते.

• **बॉक्स 1**

रोजगार व त्यावर आधारित परिस्थिती एक दृष्टिकोप
1) अध्ययन क्षेत्रातील सर्वच गावांमध्ये पाच ते सहा महिन्यापेक्षा जास्त गावात रोजगार उपलब्ध होत नाही.
2) प्रत्येक गावांमधून रोजगाराच्या शोधात स्थलांतर होत असून, स्थलांतराचे कमीत कमी प्रमाण 10 टक्के तर जास्तीत जास्त 65 टक्के आढळून आले.
3) प्रत्येक गावांमध्ये मनेरगाअंतर्गत जॉबकार्डचे वितरण केल्या गेलेले आहे.
4) 26 गावांपैकी केवळ एका गावामध्ये मनेरगा अंतर्गत रोजगार दिल्या गेलेला होता.
5) 98 टक्के गावात या योजनेअंतर्गत रोजगार मागीतल्या गेलेला नव्हता तथा 90 टक्के लोक रोजगाराच्या अधिकरासंदर्भात अनभिज्ञ असून रोजगार कसा मागीतल्या जातो याविषयी जागृक नव्हते.
6) मनेरगा अंतर्गत रोजगार कसा प्राप्त करायचा याविषयी कोणत्याही प्रकारची माहिती लोकांना दिल्या गेलेली नव्हती तसेच ग्रामसभेतून सुध्दा याविषयी कधी प्रश्न उपस्थित करण्यात आलेला नव्हता.
7) रोजगाराच्या अभावातून ग्रामीण जिवनमान अतिशय निम्न दर्जाचे आढळून आले. दारीद्रय रेषेखालील कुटुंबाचे सरासरी प्रमाण 38 टक्के आढळून आले यामध्ये सर्वाधिक दारीद्रयाचे प्रमाण आमदरी ता.औंढा जि.हिंदोली येथे 40 टक्के आढळून आले.
8) प्रत्येक गावांमध्ये बचत गट स्थापन झालेत परंतू कालांतराने रोजगाराच्या अभावामुळे 80 टक्के बचत गट बंद अवस्थेत आढळून आलेत.

बॉक्स 2- केस स्टडी

गावाचे नाव: आमदरी ता.औंढा जि.हिंगली

- एकूण लोकसंख्या- 1979
- स्त्री- 923 ?पुरुष-1026
- एकूण कुटुंब संख्या- 300
- बिपीएल कुटुंब -122 (40 टक्के)

आमदरी गाव डोंगरद-यात वसलेले असल्यामुळे सिंचनाचे प्रमाण अत्यल्प आहे. एकूण जमिनीपैकी 18 टक्के जमिन सिंचनाखाली असून विहीर व बोअरवेल या स्त्रोतांतर्गत सिंचन केल्या जाते. कृषी क्षेत्रांतर्गत पाच ते सहा महिने रोजगार पुरविल्या जातो. त्यानंतर गावातील लोक रोजगाराच्या शोधात स्थलांतर करतात. सन 2011 ऑक्टोबर महिन्याअखेर गावातील 50 टक्के लोकांनी रोजगारासाठी स्थलांतर केलेले होते. ज्यामध्ये अधिकांश कुटुंब उसकटायी या कामासाठी गेलेले होते. यावर्षी गावातील 12 टोळ्या(प्रत्येक टोळीत 8 ते 10 जोडपे) उसकटायीसाठी परभणी, नांदेड जिल्हयात स्थलांतरीत झालेल्या होत्या. तर अन्य बांधकामाच्या क्षेत्रात स्थलांतरीत झालेले होते.

मनेरगा अंतर्गत गावात जॉबकार्ड वाटप झालेले होते. परंतु शेततळे व्यतीरिक्त अन्य कोणतेही काम याअंतर्गत केल्या गेलेले नव्हते. त्यामुळे ही योजना येथे नाममात्र स्वरूपाची असून गावातील लोकांना याअंतर्गत रोजगार उपलब्ध करून दिल्या जात नाही. गावातील रोजगाराची दयनिय स्थिती व त्यातून होणारे स्थलांतर या कारणातून स्थापन झालेल्या एकूण 10 बचत गटांपैकी केवळ 3 बचत गट सुरू असून उर्वरित बंद करण्यात आलेले आहे.

प्रत्येक व्यक्तीला स्थानीक पातळीवर रोजगार मिळावा हा अधिकार जरी मान्य केला असला तरी मात्र प्रत्यक्षात यागावात या अधिकाराचे उल्लंघन होत असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष

संविधानातील रोजगाराच्या अधिराला प्रत्यक्षात आनन्याच्या प्रयत्नातून म.गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा 2005 अस्तित्वात आला व त्यानुसार देशातील प्रत्येक जिल्हयात अमंलबजावनी सुध्दा प्रारंभ झाली. असे असले तरी मात्र ज्या उददेशाने ही योजना प्रारंभ केली ते उददेश या योजनेतून साकार होवू शकले नाही. ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण करून दारीद्रय कमी करणे तथा प्रत्येक व्यक्तीमध्ये रोजगाराच्या संदर्भात आत्मविश्वास निर्माण करून, स्थलांतराला आळा घालून जिवनमान उंचावण्याचा प्रयत्न या योजनेतून होणे अपेक्षित होते. परंतु जॉब कार्ड वितरीत करण्यापलीकडे ही योजना जावू शकली नाही. जॉब कार्डचे वितरण सुध्दा चुकिच्या पध्दतीने झाले. काही मोठे शेतकरी, ओलीताचीशेती असणारे शेतकरी, ज्यांना रोजगाराची आवश्यकता नाही अशांनी सुध्दा काम न करता भत्ता मिळण्याच्या अभिलाशेपोटी जॉब कार्ड काढून घेतलेत. त्यामुळे जॉबकार्डचा आकडा फुगवून दिसू लागला. तर प्रत्यक्ष काम मशिनद्वारे केल्या जात आहे. एकीकडे लोकांना रोजगार नाही तर दुसरीकडे कागदोपत्री कामे दर्शवून जॉबकार्डच्या आधारे भ्रष्टाचार केल्या गेल्याचे अनेक उदाहरणे उजेडात येत आहेत. त्यामुळे प्रत्यक्षात रोजगाराच अधिकार कागदोपत्रीच राहून स्वातंत्र्याच्या 64 वर्षांनंतर सुध्दा घटनाकारांना अपेक्षित असलेले अधिकार व्यक्तीपर्यंत पोहचलेच नाही.

संदर्भ

- मोळे मा.ल. 2006. राजकीय सिध्दांत. नागपूर. पिंपळापूर पब्लिशर्स. पृ. 112
 झेंझ जीन. 2007. नेरगा डिसमेंटलीग दि कॉन्ट्रक्टर राज. दि हिंदु नोव्हें.20 पृ 10
 जीओआय 2005 दि नॅशनल रुरल एप्लायमेंट गॅरंटी अॅक्ट 2005.दिल्ली. मिनीस्ट्री ऑफ रुरल डेव्हलपमेंट.
 जीओआय 2011. 'एम्प्लायमेंट स्टेटस'. दि नॅशनल रुरल एप्लायमेंट गॅरंटी अॅक्ट. दिल्ली. मिनीस्ट्री ऑफ रुरल डेव्हलपमेंट.दि.13 नोव्हें.
 जोशी विजय. 2007. कायदे स्त्रिया व मुलांचे. पुणे. मुकुन्द प्रकाशन.पृ. 11
 लोटे रा.ज. 1998. भारतीय राजकीय व्यवस्था. नागपूर. पिंपळापूर पब्लिशर्स पृ.79
 पाटील बी.बी. (एनडी) भारतीय शासन. कोल्हापूर. फडके प्रकाशन पृ 73
 साईनाथ पी. 2008. नेरगा हिट्स बसेस टु मुंबई. दि हिंदु मे 31 पृ 11
 शाहीद मोहम्मद/मिस्त्रा ज्ञानेंद्र. 2010.नॅशनल रुरल एप्लायमेंट गॅरंटी अॅक्ट अ मायको
 अनालेसीस.प्रेसपवटीव्हज इन सोशल वर्क. व्होओएल 25 एप्रिल-ऑगस्ट